Aristotelova reflexe tragického konceptu příčiny

ARISTOTLE'S REFLECTION ON
THE TRAGIC CONCEPT OF CAUSE

KRYŠTOF BOHÁČEK

Filosofický ústav AV ČR,
Jilská 1

110 00 Praha1

krystof.bohacek@gmail.com

ABSTRAKT

The article explores the possibility of Aristotle's inspiration by tragic thought in the topic of cause. In the first part, the author presents a general exposure of the theory of causes in Aristotle's philosophy. The second part focuses on the issue of cause in *Posterior Analytics*. In the third part the relation between cause and chance is analysed. The author builds on his earlier exploration of interrelation between nature and the human world in Aristotle. According to Boháček, Aristotle's conceptualization of this relationship is the result of reflection of the older conception of fate and chance.

Therefore, the fourth and largest part examines *in extenso* the textual evidence of the word-root "cause" in Aeschylus, Sophocles and Euripides. Consequently, the author identifies a unified concept of the "tragic cause" and concludes with the view of the Aristotelian theory of cause as i.a. a result of broader reflection of an older tragic concept.

1. PŘÍČINA V ARISTOTELOVĚ FILOSOFII

Ve studiu Aristotela má myšlení má problematika příčin zcela mimořádné postavení. Každá učebnice filosofie neopomene zmínit proslulou teorii čtyř příčin,¹ tedy vlastně typů či směrů, kterými se ubírají základní odpovědi na čtyři klíčové otázky, které si podle Aristotela² klademe při filosofickém (příp. odborném či vědeckém – ἐπιστήμη) zkoumání přirozeně se vyskytujících věcí (τὰ φύσει ὄντα).³ Otázky z čeho? (ἐξ οὗ γίγνεται, známou odpovědí je ὅλη), co? (τί ἐστιν, odpovědí je, jak známo, εἶδος), z čeho? či od čeho?

(ὅθεν ἡ ἀρχὴ τῆς μεταβολῆς ἢ στάσεως ἢ κινήσεως, odpověď hledáme v původci řetězce přirozených změn/pohybů) a k čemu? (οὗ ἕνεκα, naše otázka zde směřuje k poslednímu cíli či účelu) tak tvoří metodologickou bázi aristotelské přírodní filosofie.⁴

Kromě vysvětlení jednotlivých věcí – přirozených předmětů našeho zájmu – ovšem Aristotelés ve zkoumání zřetězení příčin⁵ nachází možnost porozumět přírodě jako celku.⁶ Prostřednictvím metodologicky vedeného přírodovědného bádání jsme pak skrze hledání čtvrtých příčin vedeni k obecnějšímu pohledu a k otázkám po

1 Hankinson 2009, s. 216–218.

2 Phys. 194b15–195a25.

3 Höffe 2003, s. 76–78.

4 Ross 1995, s. 74–78.

5 Hankinson 2009, s. 219–221.

6 Broadie 2009, s. 236–240.

obecném τέλος,⁷ tedy k poslední či nejvyšší příčině vůbec.⁸

Pro Aristotela je tedy koncept příčiny něco ještě mnohem zásadnějšího než metodologická báze pro zkoumání přírodních skutečností. Otázka příčiny totiž bezprostředně souvisí s konceptem *theoretické filosofie* (περί τῆς οὐσίας ἡ θεωρία) a s jejím hlavním úkolem ztělesněným *první filosofií* (πρώτη φιλοσοφία),⁹ která má zkoumat počátky a příčiny toho, co bytostně je (τῶν γὰρ οὐσιῶν αἱ ἀρχαὶ καὶ τὰ αἴτια).¹⁰ Zkoumání tohoto stupně obecnosti a v této míře fundamentální jsou ovšem nutně provázána s tzv. otázkami *prvních principů vědění*,¹¹ tedy problému preexistence pilířů jakéhokoliv konceptuálního rámce umožňujícího vůbec poznání.¹²

2. PŘÍČINA V ANALYTIKÁCH

Aristotelés tedy v konceptu příčiny nespaturuje pouze metodologické východisko a bázi přírodovědného zkoumání, ba jeho význam se nezavrhne dokonce ani úkoly *první filosofie*. Problém *prvních příčin* a zkoumání preexistujících principů vědění totiž souvisí s otázkou, co je to vědění vůbec.¹³ Právě takovouto návazností na výše zmíněné okruhy problémů začíná Aristotelés své nové zkoumání¹⁴

ve *Druhých analytikách*: πᾶσα διδασκαλία καὶ πᾶσα μάθησις διανοητικὴ ἐκ προϋπαρχούσης γίνεται γνώσεως.¹⁵ Je všeobecně známo, že spis, který se tímto emphatickým tvrzením otevírá, pak Aristotelés věnoval otázce vědění vůbec, zejména pak zkoumání možností vědění jistého, spolehlivého a dokázaného.¹⁶

Vědět ve vlastním slova smyslu (ἐπίστασθαι) ovšem podle Aristotelových závěrů z tohoto spisu znamená nikoli nahodilou znalost (κατὰ συμβεβηκός), ale vědění opřené o důkaz (ἔχειν ἀπόδειξιν); takové vědění je možné, jedině pokud známe příčinu (ἐπιστάμεθα ὅταν τὴν αἰτίαν εἰδῶμεν).¹⁷ Dokázané vědění snadno poznáme podle toho, že jsme schopni vydat z něj počet,¹⁸ jsme-li vystaveni otázce *proč?* (τὸ διότι ἐπίστασθαι ἐστὶ τὸ διὰ τοῦ αἰτίου ἐπίστασθαι).¹⁹ Díky znalosti příčin tak získáváme nezpochybnitelnou jistotu: věci nemohou být jinak!²⁰

Znalost příčin ovšem předpokládá rovněž vědění o počátcích, které Aristotelés ve svých vyjádřeních k příčinám paratakticky přiřazuje²¹ nebo

53a15, 53b10, 57a40, 58b29, 64a22, 65a23. Všechna tato místa spojuje neterminologické užití výrazu αἰτία v úzce kontextuálních vazbách ve smyslu „z toho důvodu“, „to vysvětluje“, či dokonce „proto“ apod.

7 Phys. 195b15–30.

8 Hankinson 2009, s. 222–223.

9 Broadie 2009, s. 230.

10 Met. 1069a18–b2.

11 Ross 1995, s. 53–54.

12 Bronstein 2010, s. 132–133.

13 Höffe 2003, s. 49–52.

14 V *Prvních analytikách* není otázka příčin v popředí zájmu. Termín se tam vyskytuje v následujících pasážích: An. pr. 25a35, 27b27, 35a30; 43b17, 43b38; 48a8, 50b4;

15 An. post. 71a1–2.

16 Hankinson 2009, s. 225–226.

17 An. post. 71b28–31.

18 K tomu viz Boháček 2015, s. 112 a zejm. s. 118–120. Srov. též Gadamer 2010, s. 31–41.

19 An. post. 75a35; srov. dále An. post. 78b12–15.

20 An. post. 71b9–16.

21 Phys. 190b17; Phys. 184a11; Pol. 1302a34; Pol. 1304b6.

ještě častěji je vzájemně provazuje.²² Tím se ovšem dostáváme zpět k otázce prvních příčin²³ a k rozlišení zkoumání na výše probranou otázku *proč?* oproti zkoumání, *zda věci jsou* (τὸ ὅτι διαφέρει καὶ τὸ διότι ἐπίστασθαι).²⁴ Tím se od dokazování²⁵ dostáváme k problematice definic a ve druhé knize *Druhých analytik* opět ke čtyřem otázkám směřujícím ke čtyřem příčinám:²⁶ ζητοῦμεν τέτταρα: τὸ ὅτι, τὸ διότι, εἰ ἔστι, τί ἔστιν.²⁷ Kruh vzájemně provázaného aristotelského myšlení se uzavírá.

3. PŘÍČINA A NÁHODA

Aristotelova komplexní perspektiva příčiny ovšem není tak uzavřená, jak by se mohlo na první pohled zdát. Aristotelés se totiž na mnoha místech a dosti usilovně zabývá problematikou náhody, která může mít jistou tendenci probleskovat v podobě prosté individuální nahodilosti jsoucna v nevlastním smyslu (κατὰ συμβεβηκός). Závažnou a podstatnou tvář náhody ovšem spatřujeme především tam, kde ji můžeme zaměnit s osudem či s nepředvídatelností přirozených procesů.²⁸ Zvláště patrné je to pak ve sféře lidského jednání, kde se otázka mj. posouvá k problematice svobodného rozhodnutí.²⁹ Jak ale str-

hujícím způsobem ukazuje Aubenque, Aristotelovo komplexní myšlení vidí samozřejmě jednatelovo člověka také jako součást přirozeného kosmu atd.³⁰ Koncept zřetězení vysvětlujících příčin se tak dostává do konfliktu³¹ s aristotelsky konceptualizovanou zvůlí bohů, s Osudem či s Náhodou, τύχη.

Tyto koncepty jsou nepochybně starší a Aristotelés je prostě do svého myšlení přejímá, vyrovnává se s nimi a filosoficky je rozvíjí. Aristotelské bádání přijalo již jako jistý *locus classicus* zdůrazňování tragického původu těchto myšlenek, v jádru zdůrazňujících jistou neuchopitelnost, až mysterióznost přirozeného světa, který je pro smrtelníky zkrátka ne zcela průhledný.³² Klíčová je v tomto smyslu nepochybně právě oblast přírodní filosofie, neboť na pozadí přirozeného dění se odehrává lidské jednání; proměnlivost a nevyzpytatelnost těchto procesů nás samozřejmě vrací k otázce poznatelnosti vůbec,³³ k otázkám po presupozicích vědecky rozvrženého poznání atd.³⁴

Představuje-li tedy tragédie jeden z nejzásadnějších zdrojů Aristotelovy filosofie a má-li zároveň v jeho filosofii klíčovou roli příčina, pak je jistě zapotřebí se ptát, jaký je vztah mezi Aristotelovým konceptem příčiny a tragickým myšlením. Jakkoli se totiž obvykle zdůrazňuje vliv tragiků zejména v etice a ve sféře πράξις vůbec, viděli jsme, že komplexní provázanost Aristotelova myšlení nedovoluje takto ostře oddělovat

22 An. post. 71b28–72a7; An. post. 71b20.

23 An. post. 78a25–29; srov. dále An. post. 78b4; srov. rovněž 71b19–23.

24 An. post. 78a22.

25 Ross 1995, s. 40–48

26 Ross 1995, s. 48–53.

27 An. post. 89b24.

28 Touto problematikou jsem se zabýval ve svém starším textu Boháček 2013, s. 7–14.

29 K této problematice viz Boháček 2016, s. 391–397.

30 Aubenque 2003, s. 78–125.

31 Hankinson 2009, s. 223–224.

32 Nussbaumová 2003, s. 773–776.

33 Ross 1995, s. 78–83.

34 Höffe 2003, s. 70–71.

zejména metodologická, epistemologická a konceptuální východiska; krom toho se zdá, že tragické vidění světa mělo rozměr mnohem širší než pouze „etický“. Dopady tragické inspirace tedy můžeme spatřovat v nejrůznějších oblastech Aristotelova myšlení.³⁵ Můžeme však mluvit o nějakém tragickém konceptu příčiny?

4. PŘÍČINA V TRAGÉDII

V následujícím zkoumání se tedy podíváme na vybrané pasáže z tragických autorů, v nichž se vyskytuje výraz αἰτία či slova se stejným kořenem. Budeme přitom dramatickému textu klást aristotelské otázky, tedy budeme se snažit vidět v daných místech příčinu v aristotelském smyslu. Pasáže jsou vybírány zejména s přihlédnutím k možnému vyznění v aristotelském kontextu, nejedná se v žádném případě o vyčerpávající výčet. Naším cílem totiž není určit převládající či dominantní koncept tragického pojetí příčiny. Postačí nám, pokud nalezneme dostatečnou textovou evidenci poukazující na přítomnost konceptualizace nějak příbuzné aristotelskému pojetí.

4.1 PŘÍČINA U AISCHYLA

Naše výběrové sondy zahájíme v trilogii *Oresteia*, v níž se αἰτία vyskytuje ve zcela mimořádné míře.³⁶ První pasáž pochází ze třetího *epeisodia Oresteie*. Jsou

to zároveň první slova Agamemnónova, která ve hře zazní, i první slova, která pronáší při vstupu na argejskou půdu:

πρῶτον μὲν Ἄργος καὶ θεοὺς ἐγχωρίους
δίκη προσειπεῖν, τοὺς ἐμοὶ μεταίτιους
νόστου [...]³⁷

Agamemnón zde tedy po právu vyzývá svou vlast i bohy rodné země, o nichž prohlašuje, že se *spolupodíleli* na jeho návratu či byli *jednou* z jeho *příčin*. Agamemnón zde přísně vzato označuje bohy za *spoluviníky* toho, že se vrátil. Nesou na jeho návratu podíl – tedy v tragickém diskurzu mají vinu, byť by se jednalo o zásluhný čin. Vina ale v tragické konceptualizaci označuje následek jednání, který plodí další a další následky – možná dobré, možná špatné.

Ve druhé pasáži jsme se již přesunuli do páté *episody*, v níž bezprostředně po vraždě Agamemnóna rozmlouvá sbor s Klytaimnéstrou. Sbor se hrozí evidentního zločinu a dovolává se Dia, jak mohl něco takového dopustit:

ἰὴ ἰή, διὰ Διὸς
παναιτίου πανεργέτα:
τί γὰρ βροτοῖς ἄνευ Διὸς τελεῖται;³⁸

Na druhou stranu Zeus je označován jako ten, kdo stojí za každým činem, a je tedy vinen vším, co se stalo. V úryvku máme dokonce spojení příčiny a cíle, tedy αἰτία a τέλος: smrtelníci nedojdou žádného konce, nic neuskuteční bez Diova zapříčinění, bez jeho podílu.

35 Aubenque 2003, s. 181–206.

36 Další výskyty, kterým se nebudeme věnovat in extenso, jsou tyto: Aischylos, *Orest.*, Ag. 601, 1116; *Orest.*, *Choeph.* 69, 117, 134, 836, 1031; *Orest.*, *Eum.* 99, 434, 465, 467.

37 Aischylos, *Orest.*, Ag. 811.

38 Aischylos, *Orest.*, Ag. 1484.

Třetí místo je jen o pár řádků dále. Sbor se táže Klytaimnéstry, zda opravdu tvrdí, že krále nezavraždila:

ὥς μὲν ἀναίτιος εἶ
τοῦδε φόνου τίς ὁ μαρτυρήσων;³⁹

Starci naléhají na královnu, aby jim tedy přivedla nějakého svědka, který by dosvědčil, že je nevinná (ἀναίτιος). Mohli bychom samozřejmě aristotelsky překládat: že nezapříčinila královu smrt. Vina je zde tedy opět chápána ve smyslu řetězce činů plodících následky, který je třeba sledovat až k prvnímu původci celého zřetězení: k první příčině.

Další pasáž nás přesouvá do *Choëfor*, v nichž Élektra rozmlouvá v první *episodě* se sborem otrokyň:

τῆσδ' ἐστὲ βουλῆς, ὦ φίλοι, μεταίτιαι:
κοινὸν γὰρ ἔχθος ἐν δόμοις νομίζομεν.⁴⁰

Žádá své spolence o radu a vtahuje je tak do rozhodování: budou se spolupodílet na tom, jak se Élektra na hrobě zachová, zda vykoná obřad a jaké přísahy a kletby při něm pronese. Služky tedy budou Élektřinými spiklenci, spoluviníky.

Stejně *epeisodion* pak přivádí na scénu Oresta, přísahajícího při Apollónovi a opakujícího jeho věštbu:

εἰ μὴ μέτειμι τοῦ πατρὸς τοὺς αἰτίους:
τρόπον τὸν αὐτὸν ἀνταποκτεῖναι λέγων,
[...]⁴¹

Zde se Orestés zaklíná všemožnými utrpeními, která by naň měla přijít, pokud by nevyhledal a nezabil viníky otcovy vraždy stejným způsobem, jakým oni zabili otce. Výraz zde tedy přeneseně označuje viníky a nezmiňuje již, čeho se vina týkala – jen to, že byla na otci.

Ve čtvrtém *epeisodiu* se situace zrcadlově vrací k vraždě Agamemnóna: za scénou slyšíme umírat Aigistha, sbor se především snaží, aby se k ničemu nepřipletl:

ἀποσταθῶμεν πράγματος τελουμένου,
ὅπως δοκῶμεν τῶνδ' ἀναίτιαι κακῶν
εἶναι: [...]⁴²

Otrokyně se vzájemně nabádají, aby zůstaly opodál, dokud se hrůza nepřechene, a především se snaží, aby je nikdo nepodezíral, že mají s probíhajícími zločiny cokoliv společného. Tedy: aby je nepokládal za spoluviníky, aby je z ničeho neobviňoval. Zde tedy αἰτία nemůže znamenat nic jiného než vinu.

Jen o pár řádků dále se Orestés chystá zabít matku. Obviňuje ji ze zločinu, ona však vinu svaluje na osud:

ἡ Μοῖρα τούτων, ὦ τέκνον, παραιτία.⁴³

Zde máme zajímavé spojení výrazu αἰτία s výrazem pro osud. Jedná se sice o archaičtější koncept osudu, který znamená předurčení (μοῖρα), nicméně z aristotelského hlediska se i tak jedná o neslučitelné koncepty. Zde se tedy

39 Aischylos, *Orest.*, Ag. 1505.

40 Aischylos, *Orest.*, *Choëph.* 100.

41 Aischylos, *Orest.*, *Choëph.* 273.

42 Aischylos, *Orest.*, *Choëph.* 873.

43 Aischylos, *Orest.*, *Choëph.* 910.

vražedkyně vymlouvá, že osud zapříčinil (zavinil) tyto zlé události.

V závěrečném dramatu celé trilogie se hádá Apollón v posici Orestova advokáta se sborem Erinyí zastupujících Klytaimnéstru. První *epeisodion* zahajuje sbor těmito slovy:

ἄναξ Ἀπολλων, ἀντάκουσον ἐν μέρει.
αὐτὸς σὺ τούτων οὐ μεταίτιος πέλη,
ἀλλ' εἰς τὸ πᾶν ἔπραξας ὦν παναίτιος.⁴⁴

Erinye rázně přerušují Apollónův monolog s požadavkem, aby byly vylechnuty také jejich argumenty. Ty také ihned uplatňují: Apollón není pouhým spoluvíníkem ohavného prolévání matčiny krve rodovým příslušníkem (tedy μεταίτιος, což je běžné u smrtelných pomocníků, jak jsme viděli u Élektřiných otrokyň v *Choeforách* výše), ale je přímo strůjcem i vykonavatelem, který sám celý čin způsobil (παναίτιος, jak je běžné u vztahování se k bohům, viz vzývání Dia sborem v *Agamemnónovi* výše) i provedl (εἰς τὸ πᾶν ἔπραξας, což je ve vztahu k olympskému božstvu nezvyklé). Vidíme zde tedy jednoznačnou tendenci chápat αἰτία ve smyslu τύχη, nepředvídatelně osudové náhody či božského svévolného rozmaru.

Exkurs po signifikantních výskytech termínu zakončíme pasáží ze čtvrtého *epeisodia*, kde se Apollón k vznesenému obvinění hlásí a přiznává svůj podíl – vinu na dotyčné matkovraždě. Jistěže se tedy hlásí jako prapůvodce/příčina celého řetězce činů, nicméně význam viny je zde dominantní. Bůh

stojí na Orestově straně, protože cítí vinu:

καὶ ξυνδικήσων αὐτός: αἰτίαν δ' ἔχω
τῆς τοῦδε μητρὸς τοῦ φόνου.⁴⁵

Přesuneme se nyní k podstatně archaičtějšimu textu, do Aischylova *Uputaného Prométhea*. Výskyty výrazu αἰτία zde nejsou zdaleka tak časté⁴⁶ jako v *Oresteii*, ovšem jsou pro nás důležité tím, že na rozdíl od ní nejsou zatíženy soudním a vůbec právním kontextem. První místo vybíráme z *prologu*, v momentě, kdy Hefaistos s odporem koná Diův příkaz a přikovává svého příbuzného Prométhea ke kavkazské skále.

τί νιν στυγεῖς; πόνων γὰρ ὡς ἀπλῶ λόγῳ
τῶν νῦν παρόντων οὐδὲν αἰτία τέχνη.⁴⁷

Přítomné zosobnění Síly jej napomíná, aby nadarmo netupil své τέχνη, neboť umění není na vině, že události a vztahy mezi bohy došly až do takových konců. Místo lze vcelku bez obtíží vykládat ve významu prapříčiny působící řadu nutných následků.

Druhá pasáž pochází z první *episody*, v níž Prométheus líčí sboru Ókeanoven peripetie svého neblahého údělu. Prozrazuje, z jakého důvodu jej Zeus takto (divák i sbor vidí jeho utrpení) potrestal. Místo lze jistě překládat i ve smyslu „za jaké provinění“, nicméně již strukturálně je zřejmé, že zde opět můžeme hledat spíše kandidáta na výskyt

45 Aischylos, *Orest.*, *Eum.* 579.

46 Nekomentované výskyty: Aischylos, *Prom.* 194, 330.

47 Aischylos, *Prom.* 47.

44 Aischylos, *Orest.*, *Eum.* 199–200.

ve smyslu příčiny jakožto odpovědi na otázku *proč?*:

ὁ δ' οὖν ἐρωτᾷτ', αἰτίαν καθ' ἣντινα αἰκίζεται με, τοῦτο δὴ σαφηνιῶ.⁴⁸

V pasáži následující o pár řádků níže se ovšem vůdkyně sboru Prométhea táže, zda jsou to tedy právě vylíčená provinění, kvůli kterým jej Zeus trestá. Místo lze při velkém úsilí překládat též s důrazem na příčiny trestu, ovšem plurál a celkový kontext zde jednoznačně ukazuje k významu přestupků:

Sbor:

τοιοῖσδε δὴ σε Ζεὺς ἐπ' αἰτιάμασιν—

Prométheus:

αἰκίζεται τε κούδαμῃ χαλᾷ κακῶν.⁴⁹

Poslední aischylovská pasáž nás zavádí na konec dramatu, do vzrušené výměny názorů mezi Diovým poslem, obhájcem Hermem, a stále trpícím Prométheem. Uražený Prométheus se oboří i na Herma, který se jej s údivem ptá, zda ze svých neštěstí obviňuje i jeho. Místo lze vykládat jak s akcentováním viny, tak ale i v právním kontextu jako obvinění ve smyslu obžaloby, tedy ve významu blízkém mnoha pasážím z *Oresteie*:

ἢ κάμῃ γάρ τι συμφοραῖς ἐπαιτιᾷ;⁵⁰

4.2 PŘÍČINA U SOFOKLEA

Kromě celkem čtyř dalších výskytů⁵¹ se αἰτία v Sofokleově *Oidipovi tyranovi*

vyskytuje ještě v poslední *episodě*, když posel přináší zprávu o královnině smrti. Zděšený náčelník sboru se táže, co zapříčinilo Iokastinu smrt:

ὦ δυστάλαινα, πρὸς τίνος ποτ' αἰτίας;⁵²

Na scéně je tedy jediný aktér, jenž tuší, že Iokasté spáchala sebevraždu. Ostatní jsou konsternováni nečekanou zprávou o úmrtí a ptají se, co tento neblahý a nečekaný konec způsobilo. Tedy ptají se vlastně, co je příčinou královniny smrti. Zde je význam vcelku jasný, sbor chce znát příčinu v aristotelském smyslu, tedy jakožto hledaného pří-
mého původce, jenž nutně způsobil známé následky. V našem případě bylo touto příčinou samozřejmě odhalení incestního vztahu mezi Oidipem a Iokastou.

Ze šesti výskytů v *Antigoně* se čtyři vcelku jednoznačně vztahují k sémantickému okruhu viny.⁵³ První ze zbývajících je součástí repliky posla zpravujícího vůdce sboru v poslední *episodě* o situaci Haimóna s Antigonou:

τεθνᾷσιν. οἱ δὲ ζῶντες αἵτιοι θανεῖν.⁵⁴

Posel sděluje, že oba milenci jsou již po smrti a že jejich smrt zavinili živí. Přesně řečeno – živí jsou příčinou toho, že zemřeli. Smrt mladých lidí se tedy jeví jako následek jednání Kreonta, který svými kroky postupně přispíval k nevratnosti a k osudovému vyznění.

48 Aischylos, *Prom.* 226.

49 Aischylos, *Prom.* 255.

50 Aischylos, *Prom.* 974.

51 Sofoklés, *Oed. Tyr.* 109, 608, 645, 656.

52 Sofoklés, *Oed. Tyr.* 1236.

53 Sofoklés, *Ant.* 445, 490, 537, 1318.

54 Sofoklés, *Ant.* 1173.

Druhý výskyt αἰτία je opět vázán na posla, tentokrát v rozhovoru přímo s Kreontem. Posel zvěstuje Kreontovi sebevraždu jeho manželky:

ὥς αἰτίαν γε τῶνδε κάκείνων ἔχων
πρὸς τῆς θανούσης τῆςδ' ἐπεσκήπτου
μόρων.⁵⁵

Posel zde upozorňuje na královnino obvinění těsně před smrtí, že právě její muž zapříčinil (způsobil) smrt obou svých příbuzných. Samozřejmě lze pasáž vykládat klasicky, tj. jako místo, kde Eurydiké zdůrazňuje nikoli původce jejich nešťastného konce, ale především jeho vinu ve smyslu morální tíže.

— 4.3 PŘÍČINA U EURÍPIDA

U Eurípida – i vzhledem k počtu jeho zachovaných dramát – je celkový počet výskytů výrazu αἰτία významně vyšší, nicméně v rámci jedné tragédie se počty ani zdaleka nevyrovnají textové evidenci, kterou nabízejí jednotlivé hry Aischylovy *Oresteie*. Začneme *Médeiou*, v níž po *prologu* přichází první rozhovor mezi Kreontem a titulní postavou, která se právě dozvídá, že bude vyhoštěna. Reaguje emfatickým zvoláním:

Ζεῦ, μὴ λάθοι σε τῶνδ' ὅς αἴτιος κακῶν.⁵⁶

Tímto okamžikem se vlastně spouští sled tragických událostí, neboť Médeia je už vlastně zde (přinejmenším) implicitně postavena před tragické *dilema*. Jistě ob stojí i výklad pasáže v tom

smyslu, že Médeia proklíná toho, kdo je vinen zly, které se na ni aktuálně valí. Nicméně vzhledem k rozbíhající se dramatické lince je pravděpodobnější ta interpretace, která zdůrazňuje příčinu: Médeia se modlí, aby Diovu trestu neušel původce jejích trampot, tedy z jejího pohledu darebák, jenž utrpení způsobil; aristotelsky řečeno: prapříčina jejích běd.

Následující dvě pasáže nepřipouštějí jinou interpretaci než kontextuálně vázanou na komplex vina–trest.⁵⁷ Poslední místo ve hře skrývá páté *epeisodion*, v němž Médeia pronáší dlouhý monolog vyjadřující vnitřní zápas její zmučené duše těsně před vraždou sokyně (a náhodně též jejího otce). Na jednu stranu Médeia dobře ví, že je její jednání nerozumné, na druhou stranu je však zmítána pomstychtivou vášní, která v ní postupně získává navrch:

Θυμός δὲ κρείσσων τῶν ἐμῶν
βουλευμάτων,
ὅσπερ μεγίστων αἴτιος κακῶν βροτοῖς.⁵⁸

Médeia zde tedy jednoznačně říká, že bude jednat nerozvážně, protože její θυμός je silnější, takže – tak jako (to obvykle bývá) u smrtelníků – je příčinou největších neštěstí. Na tomto místě máme nepochybně co do činění s výskytem αἰτία v klasicky aristotelském významu příčina: Θυμός je zde identifikován jako prapůvodce, pravá příčina všech následných potíží a utrpení; kdyby Médeia dokázala své činy chladně

55 Sofoklés, *Ant.* 1312.

56 Eurípidés, *Med.* 332.

57 Eurípidés, *Med.* 605, 730.

58 Eurípidés, *Med.* 1080.

rozvážít, neústila by dramatická linka do katastrofy.

Pro srovnání se ještě podíváme do Eurípidovy *Élektry*. Hned první *epeisodion* přináší zajímavé místo, v němž sbor argejských žen připomíná protagonistce, že sestra její matky Klytaimnéstry (Helena) je vinna mnohým zlem:

πολλῶν κακῶν Ἑλλήσιν αἰτίαν ἔχει
σῆς μητρὸς Ἑλένης σύγγονος δόμοις τε
σοῖς.⁵⁹

Jak vidíme, jedná se o klasickou pasáž nevylučující ani jednu z výše nalezených perspektiv – Klytaimnéstrina sestra zavinila mnohá zla, je tedy jejich původcem a nese za to také vinu. Bezprostřední kontext nefavorizuje ani jednu z interpretačních variant. Pro nás to samozřejmě znamená možnost přinejmenším implicitního konceptu příčiny.

Další relevantní pasáž nacházíme až v poslední *episodě*, bezprostředně po zavraždění Klytaimnéstry. Orestés si rve vlasy nad mrtvou matkou, zatímco Élektra jej utěšuje slovy:

δακρύτ' ἄγαν, ὦ σύγγον', αἰτία δ' ἐγώ.⁶⁰

Sestra tedy bere vinu na sebe a prohlašuje: já jsem vinna! Kontext svázaný s konceptem poskvrnění a viny je zde nezpochybnitelný – Orestés má nepochybně ještě ruce potřísněné prolitou krví a mrtvou matku právě vynášejí

z domu. Na druhou stranu – zamyšlíme-li se nad celou věcí důkladně – k čemu se vlastně Élektra přihlašuje? Zde se nabízí dvě možnosti. Může se buďto jednat o přiznání poskvrny i bez fyzického potřísnění, tedy μίαισμα skrze dominantní podíl na vraždě, která ulpívá např. i na objednateli v případě úkladné vraždy.⁶¹ Tato možnost je v naší pasáži pravděpodobně nějak přítomná v každém případě. Druhá možnost ale ukazuje Élektru, jak uklidňuje bratra a sama v děsivé sebereflexi říká: já jsem to způsobila. Já jsem tě přemlouvala, já jsem tedy zapříčinila, že ses odhodlal k vraždě. Prapříčinu této hrůzy je třeba hledat v mé nesmiřitelnosti. Zde vidíme řetězec činů a jejich předpokladů, na jejichž začátku stojí dlouhé ženino ponížení v nerovném manželství a následné našeptávání bratrovi. Tedy hledáme první příčinu zločinu a Élektra ji nachází u sebe.

Zbývající výskyty výrazu v *Élektře* jsou jednoznačně spojeny s konceptem viny–trestu a nepřipouštějí výklad ve smyslu příčiny.⁶²

5. ARISTOTELÉS A REFLEXE TRAGICKÉ PŘÍČINY

Prošli jsme několik charakteristických pasáží z her tří velkých tragiků. Náš rozbor kontextuálního využití výrazu αἰτία v těchto místech ukázal, že přinejmenším u části případů se jedná o souvislost přímo odpovídající aristotelskému konceptu přirozeného zřetězení příčin a následků (ovšem

59 Eurípidés, *El.* 213.

60 Eurípidés, *El.* 1182.

61 Parker 1996, s. 114–115.

62 Eurípidés, *El.* 423, 637, 1040, 1266.

samozřejmě v transposici *per analogiam* v právní, morální, politické a náboženské sféře). Řadu z těchto výskytů je jistě možné interpretovat společně s výskyty ostatními („nearistotelskými“), které vcelku spolehlivě spadají do sémantického prostoru Doddsovy dichotomie vina–trest.⁶³ U některých to není možné bez značného násilí na celkovém kontextu, u většiny vybraných pasáží je nicméně význam slučitelný s aristotelským konceptem příčiny.

Je nepochybné, že kořeny Aristotelova konceptu příčiny mohutně vyrůstají z Platónovy kritiky presókratovské (zejména *fysiologické*) filosofie. Pasáže z dialogu *Faidón* a úvahy z *Tímáia* berou dnes – při výkladu filosofie jako nastolování otázek po příčinách – v potaz již i elementární aristotelské příručky.⁶⁴ Méně často se zdůrazňuje i lexikální inspirace, jež je nicméně patrná z Platónovy pozdní konceptualizace v dialogu *Filébos*.⁶⁵

Naše zkoumání tedy nemělo ukázat hlavní zdroje aristotelského pojetí příčiny, ale mělo skromnější cíle: ukázat,

že i v tomto konceptuálním jádru aristotelského myšlení je přítomen tragický proud, kterému Aristotelés zejména v pozdějších letech více popřával sluchu. Souvislost mezi tragickým osudem, řetězcem (zlo)činů, provinění a utrpení na jedné straně, a Aristotelovou přírodní filosofií na straně druhé by nepochybně vyžadovala rozsáhlejší zkoumání, než je možné v tomto krátkém článku. Zcela určitě by takové zkoumání muselo zohlednit i Aristotelovy koncepce z *De caelo*, analýzu tragické problematiky z *Poetiky* a samozřejmě důkladnější provázání s více pasážemi z *Organon*. Z druhé strany by bylo vhodné prohloubit tragický koncept příčinnosti o širší reflexi konceptu příčiny v helénské mytologii. Pokud tato přípravná studie přesvědčivě odhalila potřebu takového zkoumání pro širší zhodnocení celkového založení Aristotelovy filosofie – tedy pokud se Aristotelés nyní jeví jako dědic tragických básníků nejen v oblasti morálně-politické (πραΐσις), ale i přírodovědné a methodologické, pak zkoumání splnilo účel.

63 Dodds 2000, s. 33–69.

64 Hankinson 2009, s. 214–215.

65 Viz můj výklad v Boháček 2015, s. 115–120.

ZKRATKY

Aischylos

<i>Orest., Ag.</i>	<i>Oresteia, Agamemnon</i>
<i>Orest., Eum.</i>	<i>Oresteia, Eumenides</i>
<i>Orest., Choeph.</i>	<i>Oresteia, Choephoroi</i>
<i>Prom.</i>	<i>Prometheus vincitus</i>

Aristotelés

<i>An. post.</i>	<i>Analytica posteriora</i>
<i>An. pr.</i>	<i>Analytica priora</i>
<i>Met.</i>	<i>Metaphysica</i>

Phys.

Pol.

Eurípidés

El.

Med.

Sofoklés

Ant.

Oed. Tyr.

Physica

Politica

Electra

Medea

Antigona

Oedipus Tyrannus

BIBLIOGRAFIE

- Anagnostopoulos, G. (ed.) (2009). *Blackwell Companion to Aristotle*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Aubenque, P. (2003). *Rozumnost podle Aristotela*. Praha: OIKOYMENH.
- Boháček, K. (2013). „Fysis v rétorice“. *Aither* 10, s. 7–32.
- Boháček, K. (2015). „Platónova theoretická archéologie Dobra“. In: K. Boháček, K. Jiráková (eds.), *Platonica Pilonica IV. Dobro*. Plzeň: Vydavatelství Západočeské univerzity v Plzni, s. 107–120.
- Boháček, K. (2016). „Fronésis a svobodné rozhodnutí“. *Filozofia* 71(5), s. 389–400.
- Boháček, K., Jiráková, K. (2015). *Platonica Pilonica IV. Dobro*. Plzeň: Vydavatelství Západočeské univerzity v Plzni.
- Broadie, S. (2009). „Heavenly Bodies and First Causes“. In: G. Anagnostopoulos (ed.), *Blackwell Companion to Aristotle*. Oxford: Blackwell Publishing, s. 230–241.
- Bronstein, D. (2010). „Meno’s Paradox in Posterior Analytics 1.1.“. *Oxford Studies in Ancient Philosophy* 38, s. 115–141.
- Dodds, E. R. (2000). *Řekové a iracionálno*. Praha: OIKOYMENH.
- Gadamer, H. G. (2010). *Idea Dobra mezi Platónem a Aristotelem*. Praha: OIKOYMENH.
- Hankinson, R. J. (2009). „Causes“. In: G. Anagnostopoulos (ed.), *Blackwell Companion to Aristotle*. Oxford: Blackwell Publishing, s. 213–229.
- Höffe, O. (2003). *Aristotle*. New York: State University of New York Press.
- Nussbaumová, M. C. (2003). *Křehkost dobra*. Praha: OIKOYMENH.
- Parker, R. (1996). *Miasma: Pollution and Purification in Early Greek Religion*. Oxford: Clarendon Press.
- Ross, D. (1995). *Aristotle*. London & NY: Routledge.